

POHJOISSAAMEN MODAALISISTA ILMAUKSISTA

—
ARJA KOSKINEN

VÄITÖKSENALKAJAISESITELMÄ TURUN YLIOPISTOSSA 7. MARRASKUUTA 1998

Arvoisa kustos, arvoisa vastaväittäjä, arvoisat kuulijat!

Kuunnelkaa ja keskittykää! Minun täytyy nyt aloittaa lektioni — minä haluan, saan ja voin nyt aloittaa lektioni. Nyt se on tehtävä.

Kaikissa edellä mainituissa suomen kielen lauseissa on jokin elementti, jolla ilmaistaan modaalisuutta. Modaalisuus käsitteenä tuonee useimmille ensimmäiseksi mieleen muoto-opillisen kategorian eli modukset, esimerkiksi käskemiseen, kehittämiseen ym. käytettävän imperatiivin (*kuunnelkaa ja keskittykää*). Laajemmassa mielessä, semanttisesti, modaalisuus kuitenkin kattaa kaiken sen kielellisen — ja myös ei-kielellisen — aineksen, jolla joko ilmaistaan puhujan mielipidettä tai asennetta sanottavaansa tai jolla pyritään ohjailemaan ja kontrolloimaan tekoja ja toimintaa. Olen tässä pohjoissaamen modaalisia ilmauksia koskevassa tutkimuksessani rajoittunut tarkastelemaan vain näistä kahdesta modaalisuustyypistä aktiivisempaa; sitä osa-aluetta, joka liittyy toimintaan ja sen välttämättömyyteen tai mahdollisuuteen.

Välttämättömyyden kentälle kuuluvat sellaiset modaaliset kategoriat kuin velvoite ja pakko — *minun täytyy nyt aloittaa lektioni* — sekä tahto: *minä haluan nyt aloittaa lektioni*. Mahdollisuuden kentälle puolestaan lukeutuvat modaaliset kategoriat luvallisuus — *minä saan nyt aloittaa lektioni* — ja voiminen, pystyminen: *minä voin nyt aloittaa lektioni*.

Näissä suomen kielen lauseissa modaalisuutta ilmaistaan modaalisella verbillä. Myös vastaavissa pohjoissaamen lauseissa olisi luontevaa käyttää modaaliverbiä: täytymistä ilmaisemassa olisi esimerkiksi verbi *galgat, fertet* tai *berret*, tahtomista *dáhtut* tai *háliidit*, saamista *oažžut* ja voimista *sáhttit*. Modaaliverbien käyttö onkin monessa kielessä yleisin tapa ohjailta tai kontrolloida toimintaa. Usein ne ovat myös syntaktisesti enemmän tai vähemmän apuverbistyneet, loitonneet muista verbeistä omaksi kategoriakseen. Myös suomessa tällaista eriytymistä on havaittavissa: sanomme esimerkiksi *meidän täytyy lähteä*, mutta emme sano *meidän lähtee* tai *me täydymme lähteä*. Tämä nesessiivisten verbien yksipersonaisuus onkin tyypillinen suomalais-ugrilainen piirre, joka löytyy useista suokukielistämme. Pohjoissaamesta tämä piirre kuitenkin yllättäen puuttuu, ja välttämät-

tömyyden verbit käyttäytyvät aivan kuten muutkin persoonataivutteisat verbit: *mon galgган vuolgit* tai *mon ferten vuolgit* eli »minä pidän lähteä» tai »minä täydyn lähteä». Tällaista monipersoonaista käyttöä tavataan tosin myös suomen kielessä, sen läntisillä kielikontaktialueilla kuten esimerkiksi peräpohjalaismurteissa (*mie piän lähttii* tai *mie hääyn lähttii*). Näissä suomen monipersoonaisissa tapauksissa on mitä ilmeisimmin kyseessä skandinaavisten kielten tai myös saamen vaikutus, mutta pohjoissaamassa tilanne ei ole niin yksiselitteinen. Yksipersoonaisuudesta ei siinä kuten ei juuri missään muussakaan saamelaiskielessä näy jälkeäkään; ainoa poikkeus näyttää olevan koltansaameen kuuluva Nuortijärven murre, josta löytyy esimerkkejä myös edellä mainitun *galgat*-verbin yksipersoonaisesta käytöstä tyyppiä *Munnje galgá dahkat goađi* — »minulle pitää tehdä kodan» eli 'minun pitää tehdä kota'. Onko tämä siis esimerkki alkuperäisestä yksipersoonaisesta käytöstä, joka kaikista muista saamen kielistä olisi hävinnyt skandinaavikielten vaikutuksesta, vai onko asia päinvastoin ja yksipersoonainen käyttö lainaa esimerkiksi karjalasta tai venäjäästä? Monipersoonaisuuden ensisijaisuuden mahdollisuutta ei Nuortijärven esimerkin perusteella ainakaan voi kumota.

Minun täytyy/pitää/tulee/kuuluu/tarvitsee nyt jatkaa lektiötani. Välttämättömyyden verbien semanttinen työnjako ei suomessa aina ole selvä: esimerkiksi *pitää* ja *täytyy* ovat merkityksensä puolesta pitkälti vapaassa vaihtelussa. Täällä lounaismurteiden alueella kuitenkin harvemmin »pide-tään» — useimmiten »täydytään». Vielä selvemmin *pitää*-verbin vierastaminen näkyy konditionaalien käytössä: esimerkiksi turkulainen tuskin laushtaisi — velvoitetta ilmaistessaan — *mun pitäisis/piräsis* vaan käyttäisi luonnollisesti muotoa *mun tarttis*. *Tulee* ja *kuuluu* puolestaan vaikuttavat ko-

vin kirjallisilta. Suomessa ainakin keskeisimpien verbien *täytyy* ja *pitää* välinen työnjako on siis pitkälti alueellista, ei semanttista. Toisin on pohjoissaamassa, jossa keskeisimpien välttämättömyyden verbien, *galgat* - ja *fertet*-verbien, käyttö vaihtelee sen mukaan, minkälaisesta lähteestä välttämättömyys on peräisin: jos lähde on inhimillinen ja tahdonalainen eli volitiivinen, kyse on velvoitteesta ja verbiksi valiutuu *galgat*; jos lähde on eloton, kausaalinen, kuten esimerkiksi ulkoiset olosuhteet tai modaalisuuden kohteen sisäiset ominaisuudet, kyseessä on pakko ja verbiksi valiutuu *fertet*. *Mon galgган joatkit logaldaga* 'minun täytyy jatkaa lektiota' tarkoittaisi siis esimerkiksi että on jatkettava, koska kustos niin haluaa. *Mon ferten joatkit logaldaga* puolestaan viittaisi esimerkiksi siihen, että aikaa ei ole enää paljon jäljellä, jolloin pakko johtuu ulkoisista olosuhteista, tai että modaalisuuden kohteella — minulla — on niin vahva sisäinen pakko päästä täältä pois, että en voi olla jatkamatta. Tahdon käsite onkin toiminnan modaalisuuden kannalta hyvin keskeinen. Tanskalainen kielentutkija Otto Jespersen jakoi jo 1920-luvulla moduskategoriansa kahtia sen mukaan, sisälisivätkö ne tahdon elementin vai eivät.

Välttämättömyyden verbejä on pohjoissaamassa toki muitakin, esimerkiksi *berret*, *gártat*, *seahit* ja *šaddat*, mutta modaalisten verbien semanttinen kirjo on runsaimmillaan voimisen verbien kohdalla: *Mon sáhtán/basttán/nagodan/veaján/asttan/gillen/višán/duosttan/bivan joatkit logaldaga* — *Minä voin/pystyn/kykenen/jaksan/ehdin/viitsin/kehtaan/uskallan/tarken*en jatkaa lektiötani. Aili Flint osoitti vuonna 1980 ilmestyneessä tutkimuksessaan suomen kielen voimisen ja riittämisen verbien moninaisuuden, eikä pohjoissaame suinkaan jää tässä toiseksi. Omaan haaviini tarttui lähes 50 voimisen verbiä, joista neutraaliksi perusverbiksi erottautui suomen *saattaa*-

verbin etymologinen vastine *sáhttit*. Muilla verbeillä ilmaistaan pystymisen eri vaihteita — mahdollisuutta toimia, koska on olemassa riittävä määrä tietoa, taitoa, fyysistä tai henkistä energiaa, rohkeutta, sietokykyä, aikaa, malttia, rahaa, rauhaa jne. Tällainen semanttinen verkosto on kielenkäyttäjälle todellinen runsaudensarvi — kun taas esimerkiksi kääntäjä (mikäli ei satu kääntämään saamesta suomeen) saa yleensä luopua sanonnan tiivyydestä ja siirtyä selittelemään.

Modaaliset verbit eivät kuitenkaan ole pelkästään edellä mainitun tyyppisiä verbejä, joiden yhteydessä modaalisuuden kohde — silloin kun se on ilmaistu — on (aktiivilauseessa) subjektin asemassa. Näiden ns. kohdelähtöisten verbien lisäksi modaalisuutta voidaan ilmaista lähdelähtöisesti, verbeillä, joiden yhteydessä sekä modaalisuuden lähde että kohde on ilmaistu tai ainakin voidaan ilmaista: esimerkiksi kehoittamista, käskemistä, vaatimista, velvoittamista, antamista, sallimista ilmaisevilla verbeillä kuten *gohčcut*, *ávžžuhit*, *geatnegahttit*, *addit*, *diktit* jne. Modaaliseen leksikkoon kuuluvat lisäksi myös nomini-ilmaukset tyyppiä *mus lea bággu/lohpi/hállu joatkit logaldaga* — *minun on pakko/lupa/halu jatkaa lektiota*. Suomessa tällaiset ilmaukset on mahdollista ryhmitellä niiden kiteytyneisyyden mukaan: kiteytyneitä ovat ilmaukset, joissa modaalisuuden kohdetta ilmaistaan genetiivillä ja joissa modaalisen nominin sija ei vaihdu kielteisessäkin lauseessa: *minun on pakko/minun ei ole pakko jatkaa lektiota* (vrt. *minulla on velvollisuus* — *minulla ei ole velvollisuutta jatkaa lektiota*). Pohjoissaamassa tällaista eroa ei ole.

Modaalisuuden ilmaisukeinot eivät kuitenkaan rajoitu pelkkään leksikkoon, kuten jo alussa mainitsemani imperatiiviesimerkki osoitti. Modaalisuutta voidaan ilmaista myös syntaktisin keinoin, pelkillä lausera-

kenteilla — esimerkiksi pohjoissaamen lokatiivisijaisen kohteen, olla-verbin ja infinitiivin muodostamalla rakenteella *mus lea joatkit logaldaga* »minulla on jatkaa lektiota» eli *minun on jatkettava lektiota*. Oman erityismainintansa ilmaisukeinojen joukossa ansaitsee derivaatio ja siinä varsinkin teettorakenteet. Kuratiiviset ilmaukset, esimerkiksi *Diktaattori tapatti armeijalla kansaansa* tai neutraalimmin *Kustos aloitutti väitöstilaisuuden minulla* saattavat ehkä ensi kuulemalta vaikuttaa marginaalisilta modaalisuuden kannalta, mutta myös niissä on kyse velvoittamisesta tai pakottamisesta; lähteestä — tässä elollisesta, tahdonalaisesta lähteestä — joka omalla auktoriteetillaan haluaa saada kohteen toimimaan. Pohjoissaamen kuratiivirakenne eroaa suomen vastaavasta siinä, että toimimaan joutuva kohde on illatiivisijassa: *Diktáhtor goddihii militearai iežas albmoga*. Saamen illatiivi viekin ajatukset toimijaan — tässä armeijaan — käskyn kohteena, kun taas suomen adessiivi korostaa toiminnan välineellisyyttä.

Mikä sitten on kielikontaktien rooli pohjoissaamen modaalisten ilmausten muotoutumisessa? Vaikka pohjoissaame onkin saamelaiskielistä suurin, myös se on sekä Suomessa, Ruotsissa että Norjassa vähemmistökielen asemassa. Vähemmistökieli on kielikontaktitilanteessa useimmiten vastaanottavana osapuolena, joskin aineksia voi tarttua kielestä toiseen myös toisinpäin (tästä esimerkkeinä mainittakoon saamesta suomeen siirtyneet lainasanat). Niinpä kielikontaktit ovatkin vaikuttaneet selvästi myös pohjoissaamen modaali-ilmauksiin, sekä leksikaalisella että syntaktisella tasolla. Kokonaisuutena katsoen esimerkiksi suomi ja pohjoissaame vaikuttavat syntaksiltaan hyvin samankaltaisilta: molempien lauseenmuodostusta leimaa tietynlainen indoeurooppalaistuminen. Kuitenkin pohjoissaamen sisällä, kirjakielen tasolla, nä-

kyy syntaktista eroavaisuutta, joka heijastaa selvästi kontaktikielen vaikutusta lauserakenteisiin. Suomen puolen pohjoissaame on selvästi raskaampaa, nominaalisempaa luettavaa, sillä se käyttää pitkälti suomesa käytettävien kaltaisia nominaalisia lausekkeita, esimerkiksi lauseenvastikkeita,

kun taas Norjan puolella kirjoitettava sanomalehtikieli on skandinaavikielten tapaan sivulauseisempaa, verbipitoisempaa tekstiä.

Dál mon ferten loahpahit logaldaga.
Miksi? Tulkinta on vapaa. ■

ARJA KOSKINEN *Toiminnan välttämättömyys ja mahdollisuus: pohjoissaamen modalisten ilmausten semantiikkaa ja syntaksia.* Suomalais-Ugrilaisen Seuran toimituksia 231. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki 1998.

Københavns Universitet, Institut for Nordisk/Finsk afdeling, Njalsgade 80, DK-2300 København, Danmark
Sähköposti: *koskinen@coco.ih.ku.dk*

IDEOLOGISIA AVAUKSIA

VESA HEIKKINEN

VÄITÖKSEN ALKAJAISESITELMÄ OULUN YLIOPISTOSSA 6. MAALISKUUTA 1999

Tänään puhumme teksteistä. Tarkoitukseni on nyt kuvata, tulkita ja vähän selittääkin yhtä tekstiä. Tekstin nimi on »Ideologinen merkitys kriittisen tekstintutkimuksen teoriassa ja käytännössä». Teksti on kirjan muodossa, ja kirja on kirjoitettu akateemiseksi opinnäytteeksi suomen kielen alalta.

Kirja on väitöskirja. Minä kirjoitin sen. Nyt minä puhun siitä. Näin kuuluu tehdä, näin on tehty aina ennenkin, näinhän asiat luonnollisesti ovat. Tässä todellisuudessa

toimitaan näin eikä muita vaihtoehtoja ole.

Maailmassa, jossa elämme ja jota merkityksellistämme, on runsaasti vastaavalaisia käytännöiksi muotoutuneita ajattelu- ja toimintatapoja. Olen lähtenyt tutkimuksessani osoittamaan ja purkamaan joitakin mielestäni merkittäviä luonnollistumia. Tuossa kielityössä tulen väittäneeksi yhtä ja toista, mutta pyrin myös väitteiden perustelemiseen. Aloitan selviöiden tarkastelun esimerkinomaisesta tekstintuottamis- ja tulkintatilanteesta, jatkan siitä kriittisen tekstintutkimuksen teoreettis-metodisiin seikkoihin ja päädyn yksittäisten tekstien ja laajan tekstijoukon — politiikka-aiheisten pääkirjoitusten — merkitysten tulkintaan.